

Weerwoord

'Dyscivilisatie, massale uitroeiing en de staat' is een heel beknopt stuk over een heel uitgebreid onderwerp. Het is een pleidooi voor een andere visie op genociden en andere massamoorden. Die zijn niet zozeer op te vatten als een begeleidend verschijnsel van de 'moderniteit' en al evenmin als een blijk van de ineenstorting van het civilisatieproces. Ze moeten gezien worden als de consequentie van een bijzondere wending in het civilisatieproces: een 'dyscivilisatie'. Daarbij gaat voor de grote meerderheid van de bevolking en in de meeste opzichten het civilisatieproces voort, maar specifieke bevolkingsgroepen worden uitgezonderd. Zij zijn het mikpunt en worden het slachtoffer van een decivilisering, die zich in naar tijd en plaats afgezonderde 'compartimenten' voltrekt. De sociale uitsluiting van de gedoodverfde bevolkingsgroepen gaat samen met psychische processen van 'desidentificatie' bij de overige bevolking; de sociale compartimentalisering heeft haar parallellen in een psychische isolatie van affect.

In zijn reactie legt Geert de Vries verbanden met andere auteurs. Hij citeert Everett Hughes die suggereert dat de jodenmoordenaars optraden met 'een stilzwijgend verstrekt mandaat': een collusie, zogezegd. De meeste mensen doen alsof ze van niets weten, maar ze vermoeden zo het een en ander waarover ze liever niet praten en waarmee ze het niet eens helemaal oneens zijn. Het doet ze bovendien goed dat die minderheden blijkbaar hun sociale minderen zijn, en nog beroerder er aan toe (Michael Lewis), ze kunnen de frustratie over hun opgelegde *Triebverzicht* kwijt in agressieve fantasieën over de vervolgd. De bewakers en de beulsknechten kunnen hun taak volvoeren binnen de compartimenten in alle harteloosheid (*callousness*), *ferociousness* (wild en bandeloos geweld) is daartoe niet eens noodzakelijk (Collins), maar het komt wel voor binnen de daartoe afgeschermden reservaten. De Vries situeert mijn stuk in de sociologische traditie en suggereert welkome aanvullingen.

Wouter Gomperts legt het verband met eigentijdse theorieën over inlevingsvermogen, zelfreflectie en gewetensvorming: de 'metafuncties'. De stoornis die hij 'dysmentaliserie' noemt lijkt mij een faciliterende eigenschap voor het beulswerk. Het is goed voorstelbaar dat de mensen die Gomperts beschrijft de eersten zullen zijn om een rel te schoppen,

voorop lopen bij een razzia en zich helemaal uitleven als kampbeulen en folteraars. Zij voeren zonder enige terughoudendheid het 'mandaat' uit dat - volgens Hughes - minder gestoorde en meer besmuite medeburgers hun zonder zoveel woorden verstrekt hebben. Het is zelfs denkbaar dat dit type mensen door de autoriteiten weloverwogen wordt gerekruteerd voor het werk in de kampen en gevangenissen. Gomperts laat zien hoezeer ze er constitutioneel geschikt voor zijn en hoezeer mensen met een weliswaar minder radicale versie van die stoornis toch veel ontvankelijker zijn voor het proces van desidentificatie.

Matthijs van den Bos trekt de congruentie tussen sociale en psychische processen in twijfel, een samenloop die door het dubbel gebruik van de termen (des)identificatie en compartimentalisering gesuggereerd wordt. Om te beginnen voert hij aan dat de 'verschotting' van affecten helemaal niet het gevolg hoeft te zijn van een 'onbewust complex', ze kan heel wel als pragmatisch en rationeel begrepen worden. Maar dat is niet met elkaar in strijd. De afweer van affect is nog eens zo effectief als er ook een rationele draai aan te geven is en een praktisch voordeeltje mee te behalen valt.

Omdat ik ook in andere, 'onschuldiger', verschijnselen aspecten van compartimentalisering hebesignaleerd, concludeert Van den Bos dat compartimentalisering dus geen wezenskenmerk is van dyscivilisatie. Dat lijkt me een misverstand. Het gaat om gradaties: om de hoge mate van compartimentalisering die zich voordoet bij processen van dyscivilisatie en de geringere sterkte ervan in de lang niet zo extreme situaties die ik ter adstructie noemde.

Van den Bos roert ook de vraag aan wat er nu zo 'modern' is aan massale uitroeiing. Ik denk niet dat uitroeiing, zelfs massale uitroeiing, uniek is voor de huidige tijd. Specifiek is niet de schaal van het geweld, maar de regie ervan door compartimentalisering. Matthijs Van den Bos voert voorbeelden aan van massacres uit de Oudheid als tegenbewijs voor massamoord als een strikt 'modern fenomeen'. Maar zijn voorbeelden waren juist niet 'gecompartimentaliseerd', integendeel ze speelden zich in het openbaar af, *en plein public*. In plaats van een verzwegen collusie, kwam luide, opgetogen bijval voor de gladiatoren en betoon van groot ontzag voor de priesterbeulen.

Ten slotte vraagt Matthijs van den Bos zich af hoe vooraanstaande cultuur- en gezagsdragers in bij uitstek geciviliseerde naties bij het begin van de Eerste Wereldoorlog zich zulke bevlogen oorlogshiters konden betonen, en ook hoe 'democratisch' Nederland in de jaren na de Bevrijding de confrontatie met de wreedheden en excessen van de politionele acties zo gemoedereerd heeft kunnen ondergaan, zonder de ver-

zachtende werking van afweermechanismen als verdringing, isolement en compartimentalisering die De Swaan daartoe blijkbaar nodig acht. Ik vrees dat we moeten beginnen met te erkennen dat zeer geciviliseerde samenlevingen blijkbaar kunnen leven met verreikend en vergaand geweld, buiten de eigen grenzen. In de 'schematische weergave' aan het slot van mijn artikel wordt de 'externalisering van geweld' juist expliciet genoemd als een begeleidend verschijnsel van 'normale civilisatieprocessen'. Het gaat daar over 'wereldoorlogen, koloniale oorlogen', dus exact over de voorbeelden die Van den Bos aanvoert als tegenvoorbeelden. Blijkbaar is het buitenland, en het overzeese buitenland des te meer, 'zo ver van huis' dat de eigen natie in haar geheel institutioneel en emotioneel is afgeschermd van 'den vreemde'.

Van den Bos zou graag zien dat ik duidelijk aangaf wat de 'oorzakelijke' dynamiek van de dyscivilisatie is. Wat kwam eerst, de psychische of de sociale compartimentalisering? Daar is wel iets over te zeggen. In een situatie van grote frustratie (bijvoorbeeld naar aanleiding van een economische crisis) en acute onzekerheid (bijvoorbeeld naar aanleiding van een interne politieke crisis, of een buitenlandse dreiging) proberen politieke entrepreneurs de volkssteun te verwerven door wijd verbreide en diffuse agressie te bundelen tegen bepaalde bevolkingscategorieën. Daarbij grijpen ze terug op tradities die al klaar liggen in de collectieve herinnering. Zij weten bij hun volgelingen een desidentificatie jegens de 'anderen' teweeg te brengen, en versterken daarmee dus tegelijk de onderlinge identificatie onder hun aanhangers. Zij zijn het die, ook al niet zonder precedent, de maatregelen nemen om een sociale compartimentalisering op gang te brengen. Onder die pressie zullen de meeste mensen ook in psychische zin er meer toe geneigd zijn de 'anderen' apart te zetten. Zijn die mensen eenmaal in de 'stemming', dan hebben de politieke ondernemers de eigen machtsbasis versterkt. Zijn ze erin geslaagd het staatsapparaat over te nemen dan kunnen zij verder werken aan de isolering van de gedoodverfde groep en aan de compartimentalisering van het eigen terreurregime. En dat kan weer leiden tot nog verdere verbreiding van de al genoemde psychische mechanismen onder de bevolking. Wanneer eenmaal de fase van massale moorddadigheid is uitgewoed, heeft het regime zoveel beulen en beulsknechten, zoveel verspieders en verklikkers, zoveel uitbaters en profiteurs, en zoveel heel gewone, bangelijke, zorgzame ouders en echtgenoten medeplichtig weten te maken, dat een doorwoekerende belangenverstrengeling de omwenteling nog lang kan voorkomen.